

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№51
(19390)

2020 чылдың
май 21
четверг

Хүннүң үнери — 04:20
Ажары — 19:19
Хүн дурту — 14:59

Садар өртээ хостуг 12+

ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ОГЛУ 65 ХАРЛААН

Эргим, хүндүлүг
Сергей

Күжүгетович!

Төөгүлүг, ба-
йыр-найырлыг
юбилейиңер та-
варыштыр Силер-
ге тыва чоннуң
өмүнээзинден
болгаш амы-хуум-
да изиг байырны

сеткил-чүректің ханызындан чедирип
тур бис!

Хөй националдыг Россия күрүнө-
вистиң, чүс-чүс чыл төөгүлүг шерииниң
ат-алдарлыг болгаш эрес-дидим
чаңчылдарын камны-биле шыгжап
чоруур улуг чуртувустуң эң харысал-
галыг ажил-херзэн - шериг камгала-
лын - Тываның төлөптиг оглу баштап
турарыңа, бистер, силерниң чаңгыс
чер-чурттугларыңар кызыгаар чок
өөрүп чоруур бис.

Ада-чуртунга кызыгаар чок бер-
динген болгаш хайыра чок бараан
болурунун үлегери болбушаан, күш-
ажылчы бүгү назыыңарда Тываның
чонунга, төрзэн черин сайзырадып
хөгжүдериниң берге моондактарын
ажып эртер күштү берип сөңнеп чор
силер. Республиканың бүгү бергедээш-
киннерин шийтпирлээринге ачы-ду-
заны чедирип, бисче кичээңгейиңер
салып, деткип чорууруңар, ылаңгыя
амгы пандемияның экономиктиг буу-
раашкынныг болгаш сагыш-сеткилге
дүшкүүрлүг үезинде, өртеп чок үнелиг.

Сеткил-сорууңарның сорунзалыг,
эрес-дидим күжү, бедик мергежил-
диг болгаш бүзүрелдиг үлегериңер
— Тываның болгаш Россияның чаагай
чоруу дээш, бүдүрүкчү ажил-ишти
кылырынче дыка хөй чаңгыс чер-
чурттугларыңарны сорул кирип чо-
руур.

Улус-чонга бараан болуп, респу-
бликавыстың хөгжүлдезинге үлүг-хуумну
кириштирип, Силерниң-биле өң-тала
болуру - бедик алдар! Ол дээш өөрүп
четтиргенимни илередип тур мен.

Россияның камгалалын быжыглаар
ажыл-херекке профессионалдыг
чаа-чаа чедишкиннерлиг, быжыг
кадыкшылдыг болуруңарны болгаш
өлчей-кежикти, амыр-тайбың болгаш
чаагай чорукту сеткил-чүрээмниң
ханызындан күзедим! Олча-омак бол-
гаш чедишкин, эргим чоок улузуңар,
төрелдериңер, шынчы сеткилдиг эш-
өөрүңер, талаалачыларыңар силерниң-
биле кезээде кады чоруур болзун!

Төрзэн Тывавыстың күчү-күжү Си-
лерни бүргөп чорзун!

Улуг хүндүткел-биле
Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.В. КАРА-ООЛ.

Тес-Хемниң чылгычызы Роман Алдын-Херелдин
Ала деп аады-биле.
Калдак-Хамар, Июль 2011 чыл.

РФ-тиң Камгалал сайыды, Ар-
мияның генералы, Сергей Күжү-
гетович Шойгуга Тыва үндезин
культура төвүнүн ажилдакчылары
сеткилиниң ханызындан изиг ба-
йырны чедирген.

— Хүндүлүг Сергей Күжүгетович, Ада-
чуртунга ынак болгаш патриотчу чоруктуң
эзулуг үлегери-дир силер! Силерниң 65
харлаан юбилейиңер таварыштыр тыва
эзу-чаңчыл аайы-биле мактал ырны
тураскаадып ырлавышаан, Силерге каң
дег быжыг кадыкшылды күзедивис!

Төөгүзүңдөн алгаш көөргө,
Сүрлүг, күштүг маадырлар
кайы көвөй
Сүбедейиң күчү-түрүн
салгап алган
Сергей Шойгу — Маадырывыс
сеңээ мактал!

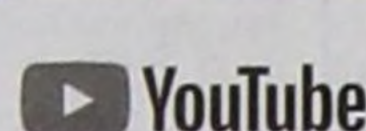
Ие-черниң камгалалы
айыс берген,
Изиг чүрээң, ишти-хөңнүң —
чуртту болган!

Төөгүдөн угун салгаан
Чүс-чүс чурттар түрүн баскан
Кужугеттер салгалы —
Күштүглерниң изин баскан,
Шойдан каңнаан ады күштүг,
Сергей Шойгу — маадыр түрлүг!
Ыдык черниң күжү сеңээ
Сүлдө-сүзүүң болуп чорзун!
Ынак чуртуң — улуг күрүнөң
Сүрлүг күжү чалгынналзын!

Орууң ак, хөй-аадың
киискип чорзун!
Омак чонун оожургалдыг
чурттазын!

Чоргаарланып, мактап ханмас
Чоннуң оглу Шойгу Маадыр
Сүрлүг күжүң улам өссүн!
Сүлдө сүзүүң бедик чорзун!
Хөй-аадың киискип,
Кежик-чолуң буян ап
Күжүң болзун, түрүң болзун
Шойгу Маадыр!

Тыва Үндезин
культура төвү.

Байыр чедиришкннери

Бо хүн, май 21-де Тываның алдар-сураглыг оглу, Россияның камгалал сайыды, Россияның Маадыры, Армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгу 65 харлап турар. Ынчангаш майның чылыг, аяс хүннериниң бирээзи Тываның хөй омаксөөк чоннарының улуг байырлалы дизе чазыг чок.

Улуг Россияның талыгырда ужу-кыдынга, хожудаңгай девискээрлиг, хөй эвес санныг тыва чоннуң төлээзи – Сергей Шойгу мугур 20 чылдарның дургузунда Россияның чонунуң хүндүкелин болгаш чоргааралын чаалап алган.

1990 чылда ынчангы бөдүүн тудуг инженер оол чурт иштинге айыыл-халап болу бээр, дарый хемчег алыр, шалыпкын дуза кадар албан черин кыска хуусаада тургузупкан. Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус РФ-тиң камгалал сайыды апаргаш, чүгле 3-4 чылдарның иштинде ажылы сулараан турган яамыны быжыг бут кырынга чүгле тургузупкан эвес, а россияжи армияны делегейде эң күштүг кылдыр хуулдурупкан. Бистиң Тыва-выста безин 55-ки адыгжы даг бригадасы, Президентиниң кадет училищези, кадет корпусу тургустунуп, хөй санныг чаңгыс чер-чурттуулары чурт камгаланың ажылынга хаара туттунган. Бичии чаштарывыс безин шериг езу-чурумунга, быжыг, шыдамык боорунга, база төрзүн чуртунга бердинген шынчы камгалакчылары боорунга белең кылдыр кижизиттирип туралар.

Сергей Шойгунуң РФ-тиң камгалал сайыды кылдыр депшээни дээр, биче буурай тыва чоннуң бойдустан чаяттыг чүс-чүс салгал дамчыштыр мөөңнелген күчү-күжү, угаан-медерели, быжыг тура-соруу, солангылыг бурунгаар көрүжү бооп турар. Шак

мындыг чүгле россияжи эвес, а делегей чергелиг оккур угаанныг чаңгыс чер-чурттуулуг болганывыска деңнеп четпес аас-кежиктиг бис, дээрниң хиндиинче ужука чоргааралдыг бис.

Россияның Маадыры, Армия генералы Сергей Шойгу 55-ки адыгжы даг бригадасын Тывага тургусканы таварылга эвес. Тыва оолдар төрүмелинден кадыгдошкун байдалдарга шыдамык, берге амыдыралга туруштуг болганы кол барымдаа бооп турар. Бистиң республиканың альпинизм федерациязы камгалал сайыдының деткимчези-биле бүгү-ле хемчеглерни даг адыгжылары-биле кады эрттирип турар. «Делегейниң чеди бедии – Тыва» командасы С. К. Шойгунуң буянныг деткимчези-биле хөй диптерниң шыпшынга четкен болгаш, амгы үеде байлак аргадуржулгавысты даг адыгжыларында дамчыдып берип турарывыс дээр, бистиң алганывыс улуг буянның эргидип турар дорт хүлээлгевис бооп турар.

Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус камгалал сайыды,

Россияның Маадыры, Армия генералының юбилейинге тыва чоннуң өмүнээзинден бистер – альпинистер Сергей Күжүгетовичке кайгамчыктыг күчүлүг тура-соруу тендишдивес быжыг арттарын, мерген угааны, эгээртинмес күчү-шыдалы төрзүн чурттувусту, төрзүн чонувусту улам бедик сайзыралче чедирер дээрзин, чүрээвис ханызындан күзедивис!

**Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
ТР-ниң альпинизм
федерациязының
президентизи,
Россияның рекордсмени.**

АДА-ЧУРТТУҢ ЧАЛЫЫ
ТАЛАНТЫЛАРЫ

Кызылдың президентиниң кадет училищези – РФ-тиң Камгалал яамызының оол болгаш кыс кадеттерни өөредип турар чаңгыс өөредилге албан чери. 2016 чылда бир дугаар кыс кадеттерни хүлээп ап турда, 1 олутка 15 кижиге дугаар турган. Оларның аразындан математика, орус дыл, англи дыл, күш-культура талазы-биле белеткели чүгле аажок шыырак болган уруглар шыңгыы шылгалданы ажып эрткен. Хаагылыг өөредилге чериниң кадыг-берге хүн чурумунга чаңчыгып өөрени бергеннер.

А бо чылын 20 кадет уруглар училищениң доозукчулары болган. Олар күрүнениң түңнел аттестациязынга белеткенип турарлар. Шериг-эмчи комиссиязын, ооң иштинде профессионал психологтуг шилилгени, айыыл чок черниң албанын таварыштыр күрүнө чажыдын шыгжап болур деп хыналданы эрткеш, дээди өөредилге албан черлеринче дугаар кирип алыр.

Шериг улустуң чугаалаары дег, 11 «в» класстың (81 взвод) – быжыг интернационалчы коллективи эң нарын ажил-херектерни шиитпирлеп шыдаар. Баштайгы доозукчуларның он дөртү Тываның аңгы-аңгы кожуунарындан келгилээн, а бежи – Кызыл хоорай, бирээзи – Хакасия чурттуг. Уруглар чедишкнниң өөрениринден аңгыда, сугга эштир, ус-шевер даараныр, театр, хореография, ниити ырың уран чүүлдери, шыдыраа, робототехника, музей ажылы, экономика, «Дипломат» элчин болурунун уран-мергежили, «Кадет» солун редакциязының ажылынга немей билиглерни өөренип алганнар.

Кадет училищезиниң уруглары шупту эртемнерге быжыг билиглиг болгаш тергиин эки демдектерлиг доозуп ту-

рар дээрзинге башкылары бүзүрөп турар. Оларның бежи (тускай хевирниң) тергиин аттестадан алыр. «Өөредилгеге онза чедишкннери» дээш деп медаль-биле шаңнадыр кордакчыларның аразынче кирип турар.

Бүгү Россияның школарының литература, биология, англи дыл, обществознание эртемниң олимпиадалырының регионалдыг чадазынга бо уруглар чаңгыс эвес удаа тиилеп келгеннер. Шеригниң англи дыл талазы-биле олимпиадазының призерлары база болган. Аңгы-аңгы чергелиг эртем конференцияларының тиилекчилери, призерлары болгулаан. Новосибирскиниң күрүнениң техниктиг университетинде Конфуций институтунга кыдат дылдың делегей квалификациялыг шылгалдазынга эң бедик 200 балл түңнелдери алган, 2019 чылда Делегейниң XV олимпиадазының биология эртемине призер атты чаалап эккелген уруглар база бар.

Уран-чугаадылга, спорттаа талазы-биле олар тергиин түңнелдери көргүскеш, спортчу разрядтарны алган. «Күш-ажылга, камгалалга белең – ГТО» нормаларын дугаагаш, алдын

болгаш мөңгүн значоктарның эдилекчилери болган.

Училищениң доозукчуларының аразында онзагай чедишкннерлиг кадеттер бар. Чижээ, «Келир үеже чүткүлдүг Россия» Бүгү Россияның чогаадыглар мөөрейинге кадет Тензина Мунзук тиилээн. 2017 чылдың декабрыда РФ-тиң Камгалал сайыды Сергей Шойгу тиилекчини чаалап алгаш, аңаа тускай суй белек-биле эззиниң адын бижээн хол шагын берген. РФ-тиң Камгалал яамызының өөредилге албан черлериниң аразында «Кадеттиң көрүжү» деп аттыг Бүгү Шеригниң II база III кинофестивалында Айырана Хертек биле Анастасия Маношкина тиилекчиниң, дипломантының шаңналдарын алган. «Ада-чурттуң чалыы талантылары» деп Бүгү Россия чергелиг XI фестивалдың «Журналистика» номинациязында Анастасия Молодых шаңналга төлөптиг болган. «Ада-чуртунга херээжен улустуң бараан болуру» деп Делегейниң VI эртем шуулганынга Алдын Дирчин тиилекчи болган.

Баштайгы доозукчу кадет уруглар регионга чугула херектиг мергежилдерни шилип, РФ-тиң Камгалал яамызының болгаш чурттуң дээди өөредилге албан черлеринче дугаарын шиитпирлеп алган.

Шыңгы сагылга-чурумнуг, быжыг билиглиг болгаш Төрзүн чуртунга бараан болур күзел-соруу барда, эргим доозукчуларывыска буянныг ак орукту йөрээп тур бис!

**Кызылдың президентиниң
кадет училищезиниң
парлалга албаны.**

С.К.Шойгунуң 60 харлаанында Тывадан «Ирбис» командасы-биле оюн-соонда. Москва 2015 чыл.

Хүндүлүг Сергей Күжүгетович!

Төрүттүнген хүнүңер таварыштыр сеткиливис ханызындан байыр чедирип тур бис! Силерниң-биле чаңгыс шөлге хоккей ойнаары болгаш, силерге байыр чедирери амыранчыг болгаш өөрүнчүг-дүр.

Каң кадыкты, аас-кежикти, чедишкннерни күзедивис!

Хүндүткел-биле,

Дүнеки Лиганың шайбалыг хоккей ойнакчылары.

«ЛУНСИНДЕН» АЧЫ-ДУЗА

Лунсин – Тывада улуг компанияларның бирээзи. Чуртта тарап турар аарыг хамчык үезинде бо бүдүрүлгө чонга улуг деткимчени база көргүзүп турар.

«Лунсинниң» Кыдат чуртунда болгаш Тывада удуртулгазы бистиң республикага дуза чедирip, 100 муң камгалал маскалар, чумага удур бир муң костюмнар база 300 карак шилин чорудуп берген. Бистиң компания мындыг деткимчени үргүлчү кылып турган. Айыылдыг аарыг Тывага

чаа-ла эгелеп турда, март айда, Тожу кожуунуң эмнелгезинге камгалал костюмнар, маскалар, антисептиктерни берген. Бо болза, ийи дугаар деткимче-дир.

Амгы үеде «Лунсин» комбинатында ажил чоруп база ажилчыннар вахта аргазы-биле ажилдап турар, ынчалза-даа аарыгны неперетпес дээш, карантинни чарлаан. Кажан солчур ээлчээ кээрге, ажилчыннарның анализин ап, 2 неделя дургунда бот-хоргадалга тургускаш, кадык деп харыы бижии кээрге, ынчан ажилдаарын чөпшээрээр.

Тайгада ажилчыннар бо берге байдалды билип турар. Комбинатта ниитизи-биле 1000 кижии ажилдап турар болза, бо хүнде 170 хире кыдат омактыг, 600 ажыы республиканың

аңгы-аңгы кожууннарындан кээп турарлар – деп, «Лунсин» компаниязының даштыкы харылзаалар килдизиниң начальниги Ая Донгак чугаалады.

Тожунуң девискээринде «Лунсин» бүдүрүлгези бистиң республикага ачы-дузаны үргүлчү көргүзүп келгеннер.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

2020 чылдың май 8 №115 Кызыл хоорай

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

Тыва Республиканың «Шыл-гараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Наталья Кордаевна Монгалбиини – күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Эртем болгаш өөредилге адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы база үрөтүңнелдиг кады аылдажылгазы дээш,

«Тыва Республиканың Эртеминин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Валерий Михайлович Логиновка – Федералдыг күрүне бюджеттиг дээди эртемниг өөредилге албан чери «Красноярскиниң В.П.Астафьев аттыг күрүнениң педагогика университетиниң» физика болгаш физика өөредир методика кафедрасының профессору, Федералдыг күрүне бюджеттиг дээди эртемниг өөредилге албан чери «Тываның күрүне университетиниң» физика кафедрасының профессору, физика-математика эртемнериниң доктору,

Хамаатыларның эрге-ажыктарының болгаш хоойлу-дүрүмнүг сонургалдарын камгалаарынга кириген ачы-хавыязы база хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

«Тыва Республиканың Алдарлыг юризи» хүндүлүг атты Аяна Петровна Ооржакка – аппарат удуртукчузу – Кызыл хоорайның төлээлекчилер хуралының юридиктиг албанының даргазы,

Кадык камгалал системазын сайзырадып хөгжүдеринге кириген ачы-хавыязы болгаш хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

«Тыва Республиканың Кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Аэлита Седиповна Кажин-оолга – Тыва Республиканың кадык камгалал яамызының бирги оралакчызы,

Марта Майнак-ооловна

Салчакка – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезиниң» кол эмчизи,

Культура болгаш уран чүүл адырынга кириген ачы-хавыязы база хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

«Тыва Республиканың Культурасының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Надежда Васильевна Васильовская – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг профессионалдыг өөредилге албан чери «Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң» педагогика болгаш психология башкызы,

Ульяна Очур-ооловна Моңгушка – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг профессионалдыг өөредилге албан чери «Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң» башкызы, концертмейстер,

Айлаңмаа Михайловна Ооржакка – Күрүне бюджеттиг албан чери «Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң» ниити айтырыглар талазы-биле директорнуң оралакчызы,

Рада Дадар-ооловна Шөмбүлге – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг профессионалдыг өөредилге албан чери «Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң» чадаган класының талазы-биле тускай дисциплиналарның башкызы,

Күш-культура болгаш спорту сайзырадырынга кириген ачы-хавыязы, өзүп олурар салгалдары кижизидер ажил-херекке чедип алган чедишкени дээш,

«Тыва Республиканың Алдарлыг тренери» хүндүлүг атты Чингиз Исахан оглы Алиевке – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг «Чеди-Хаан» спортчу школаның каратэ талазы-биле улуг тренери,

Харылзаа адырынга хей чыл-

дар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш, «Тыва Республиканың Алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Орлан Окпаевич Күжүгетке – Акционерлиг ниитилел «Тыва-харылзаа информунуң» Бай-Хаакта кожуунуң электри-харылзаа белдириниң директору,

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

2020 чылдың май 8 №116 Кызыл хоорай

Кадык камгалал системазынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

Мочурга Сергеевич Бадарчыны – Тыва Республиканың күрүне бюджет кадык камгалал албан чери «Тыва Республиканың перинаталдыг төвүнүң» кол эмчизи,

Алла Анчикеевна Намдакты – Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы,

Культура болгаш уран чүүл адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

Айлаңмаа Хомушкеевна Каң-оолду – Тыва Республиканың күрүне бюджет профессионалдыг өөредилге албан чери «Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң» директору,

Наталья Яковлевна Сараяны – Муниципалдыг бюджет немелде өөредилге албан чери «Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң уругларның уран чүүл школарының» теория класының башкызы,

Светлана Захаровна Терехованы – Күрүне бюджет албан чери «Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказының» дежурныйы,

Харылзаа адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

Чодураа Кызыл-ооловна Кууларны – Акционерлиг ниитилел «Тыва-харылзаа информунуң» Хандагайтыда кожуунуң электри-харылзаа белдириниң директору.

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

Валерий Чанзанович Салчакка – «Харылзааның стратегтиг системазы» кызыгаарлат-тынган харысгалалыг ниитилелдин тускайлаттынган подразделениезиниң удуртукчузунга тыпыср.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Андрей Владимирович Барыбинни – Тыва Республикада Россияның Онза байдалдар яамызының Кол эргелелиниң Күрүнениң өртке удур албанының терроризмге удур туржур болгаш терроризмге удур камгалалды хандырап оперативтиг планнаашкын килдизиниң хыналда-эрттирилге пунктузунуң контролеру,

Буян Боралдайович Баян-Сагаанни – Тыва Республикада Россияның Онза байдалдар яамызының Кол эргелелиниң Күрүнениң өртке удур албанының Мөңгүн-Тайга кожууну камгалаар талазы-биле өртке удур федералдыг албанының 1-ги өрт-камгалал отрядының 9-ку өрт-камгалал кезээниң (өрт) автомобилиниң чолаачызы,

Татьяна Петровна Зуеваны – Кызыл хоорайның «Благоустройство» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң улуг диспетчери,

Сайлыкмаа Чечен-ооловна Оюну – Кызыл хоорай чагыргазының социал политика талазы-биле департаментизиниң бичии уругларлыг өг-бүлелерге пособиелер килдизиниң кол специализи,

Раиса Чульдумовна Ховалыгыны – күш-ажылдың хоочуну, Кара-Кыс Салчакковна Чулдумну – күш-ажылдың хоочуну, Ажил-албан хүлээлгелерин үлегерлиг күүсеткени дээш,

Александр Александрович Байбародинни – Тыва Республикада Россияның Онза байдалдар яамызының Кол эргелелиниң Күрүнениң өртке удур албанының Кызыл хоо-

райны камгалаар талазы-биле өртке удур федералдыг албанының 1-ги өрт-камгалал отрядының 1-ги өрт-камгалал кезээниң караул даргазы,

Айбек Юрьевич Даш-Шивини – Тыва Республикада Россия Федерациязының национал гвардия шериниң Федералдыг албанының эргелелиниң күчү-күш болгаш дарый дүрген эскерер тускай отрядтың чепсектерин ажылгаар тактиканың онза чугула херектер талазы-биле бөлүүнүң оперативтиг төлээзи, полицияның улуг лейтенантызы,

Аяс Кара-оолович Донгакты – Тыва Республикада Россия Федерациязының национал гвардия шериниң Федералдыг күрүнениң казна албан чериниң филиалы – Кызыл хоорайда ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң полицияның рота взводунуң командириниң оралакчызы, полицияның улуг прапорщиги,

Евгений Александрович Ивановту – Тыва Республикада Россия Федерациязының национал гвардия шериниң Федералдыг күрүнениң казна албан чериниң филиалы – Кызыл хоорайда ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң полицияның рота взводунуң отделение командириниң, полицияның улуг прапорщиги,

Марина Чалчыковна Ондарны – Тыва Республикада Россияның Онза байдалдар яамызының Кол эргелелиниң Хайгааралдыг ажил-чорудулга болгаш профилактика ажылының эргелелиниң Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннар биле Ак-Довурак хоорайга хайгааралдыг ажил-чорудулга болгаш профилактиктиг ажилдар салбырының даргазы, иштиги албанының майору,

Март-оол Кызыл-оолович Сатты – Тыва Республикада Россия Федерациязының национал гвардия шериниң Федералдыг албанының эргелелиниң онза сорулгалыг мобилди отрядтың взводунуң отделение командириниң, полицияның майорун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

СЕРГЕЙ ШОЙГУ – ЁЗУЛУГ МААДЫР

Бо хүннерде бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры, Россияның Камгалал сайыды Сергей Күжүгетовиче ханы мөгейиглиг өөрүп четтиришкinner, шак мындыг эгелиг чүүлдер моол интернет, социал четкилерде дыргын тарап турар.

Делегейде калбаа-биле тарап турар халдавырлыг covid19 аарыгның уржуу-биле, дыка хей чурттар боттарының күрүне кызыгаарын хаап, чонуну хостуг аргыжылгазын долзуу-биле соксатканы-биле, даштыкыда өөренип турар сургуулдар, ажилдап турар моол хамаатылар чуртунче чанар аргазы чок болган.

Ада-чурттуң Улуг Тиелелгенин 75 чылынга уткуштур май 7-де Россияның Камгалал сайыды Сергей Шойгу Моолдун Камгалал сайыды Н. Энхболд-биле теле-көвүрүг дамчыштыр ужуражылганы эрттирип, Тиелелге хүнүнге байыр чедирип, ажилчын чугааны кылганнар. Ужуражылга үезинде Сергей Күжүгетович Ада-чурттуң дайынының үезинде моол араттарының кириген үлүг-хуузуун, совет чонга чедирген хей санын дузаламчызын улуу-биле үнелеп, моол чонга өөрүп четтиргенин илереткен.

Эрткен 2019 чылдың сентябрьда ийи чурттуң баштыңнарының ужуражылгазының үезинде дугуржулгаларны амыдыралга боттандырырынга, Моолдун шериг, камгалал адырынга бодунуң талазындан чогуур дузаны кадарын, халдавырлыг аарыг чавырлаан соонда, Тиелелгениң 75 чылы оюнга тураскааткан шериг парадынга моол сайытты албан ёзуу-биле чалап, парадка моол шериг кезең, «Хувискаалчы арат» аттыг танк чыскаалы кириштирерин ол дыңнаткан. Ужуражылганың түннелинде Моолдун Камгалал сайыды Н. Энхболд өөрүп четтиргенин илеретип, Россияның Камгалал амызының шугуу-биле шериг талазы-биле дыка хей моол сургуулдар Россияның дээди, ортумак өөредилге черлеринде чедишкinner өөренип турарын демдеглед, база хамчыктыг аарыгның уржундан чуртунче чанарынга нарын байдал тургустунганы-биле боттук дузаны кадарын дилээн турган.

Сергей Күжүгетович моол коллеганың дилээн дораан боттандырып, май 13-те Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск хоорайларда өөренип турар 347 шериг сургуулдарны Россияның Камгалал амызының 3 тускай ужура-хемези-биле халаска чуртунче чедирип берген. С.К. Шойгу сайыттың бо буйанның чаагай чоруун, мөзүлүг бүдүжүн, дузааргак сеткилин, эр соруун Моолдун бүгү чону алган-мактап, чоргаланып, «Улуг Маадырның алдар-кады кезээде бедик турзун!», «Силер бистиң чоргалалывыс силер!», «Силерге улуу-биле өөрүп четтирип тур бис!» дээн чижектиг чылыг сөстери, номчукчу бүрүзүнүн чаагай йөрээлдери, өөрүп четтиришкinnerи төнчү чокка шуужуп турар.

Ооң-биле чергелештир моол интернет четкилерде Улуг Маадырывыс С.К. Шойгунуң күш-ажылчы намдарын, тыва омак-сөөктүүн, чогадыкчы ажил-чорудулгазын, күчүлүг Россияның

политиктиг амыдыралынга оон бедик туружун, ат-алдарын, кижизиг мөзү-бүдүжүн алгап мактаан чүүлдер каастап, улам шижир кирип турар. www.tolgoloh.mn моол интернет четкиде С.К. Шойгунуң күш-ажылчы намдарын долзуу-биле таныштырып бижээнинден аңгыда, номчукчуларга солун болгу дег кезектерни допчулай сонугадып көрээлинер.

«...Россияның Камгалал сайыды, Россияның Маадыры, Армияның генералы Сергей Шойгу кожавыс Тыва чуртка төрүттүнген, Россияның эңне бедик политиктиг, күрүне ажилдакчызы. Ону орус чон «Россияның камгалакчызы» деп улуг чоргаарал-биле адаарлар.

Россияның политиктиг төөгүзүнге туруп көрбээн эң-не хей чылдарда сайыт албан-дужаалынга, тодаргайлаарга, 1991-2012 чылдарда Оңза байдалдар салбырын удуртуп келген. Бодунуң билдиги удуртулгазы-биле ук салбыры Россияның эң-не улуг яамының деңнелинге чедирип, ажилдакчыларның санын 150-ден 300 муңга чедир улгаттырып, делегей деңнелинге көдүрүп шыдапкан тыва удуртукчу болур. Оңза байдалдар яамызының сайыды турда, делегейниң кайы-даа булунунга болган хай-халаптыг черлерге боду албан-биле чедип, удуртуп турган. Чүге ындыг силер? деп, бир журналисттиң айтырыгына ол: «Мен камгалакчыларны дыка хүндүлээр мен. Бир эвес олар мени аңаа четкен силер бе? деп айтырар болза, чок деп харыылаары меңээ эң-не ыядыңгы болур» деп харыылаан.

С. Шойгу 1991 чылда Уфаның нефть болбаазырадыр заводунуң 700 тонна деңзиги хоолайын кээп дүжериңден камгалаар ажилды боду чедишкinnerи удуртуп, оон ол маадырлыг ажил-чорудулгазын Гиннестин номунга бүртүккээн.

Тыва маадыр бодунуң хостуг үезинде классиктиг хөгжүм дыңнаарынга, гитарага ойнаарынга, аът мунарынга, балыктарынга ынак. Дыштанылганын төрөөн Тываның каас бойдузунга чедип, тайга-таңдыларын одурту чадаг кылаштап, төрөөн чер-чуртунуң ыдыктыг черлеринден улуг күштү ап, дыштаныр. Төрөөн чуртунуң каас-чараш бойдузунуң чуруктарын чуруурунга, ыяштың дзылдарындан янзы-бүрү чүүлдер чазаарынга дыка ынак. Ол бут бөмбүүнүң «Спартак», хоккейниң «ЦСКА» командаларының улуг мөгейикчи.

Дмитрий Глуховскийниң «Сумерки», Андрей Максимушкинниң «Белый реванш» чогаалдарының кол маадыры, Бүгү Россияның интернет четкизинге чоруткан социологтук айтырылганын түннели-биле, 1996-2006 чылдарда «Россияның сөөлгү 10 чылдың эң тергии кижизи» деп бедик атка төлөпиг болган. Тываның девискээринде турар ортаа чүс чылдың кай-

гамчыктыг тураскаалы болур Пор-Бажың херимин эртем ёзуу-биле шинчилээр улуг ажилды удуртуп, ону Россияның культуразының өнчүлөр даңызынга бүртүккээн.

Ол Россияның Националайыл чок чөвүлелиниң, Терроризмге удур Национал комитеттиң кежигүнү, Россияның георгафтыг ниитилелиниң президентизи, «Чаңгысдеминг Россия» партияның тургузукчуларының бирээзи.

Россияның шериг, чепсектиг күштери делегейниң баштайгы үш күрүнелер аразында бактаап турар. Бо улуг яамыны удуртуп харысалганы, бүзүрелди Россияның Президентизи В.В. Путин С.К. Шойгуга анаала таварылга кылдыр дамчыттаан. Россияның шериг-чепсектиг күштери делегейниң эң күчүлүү болуп шыдаарынга, ол хире бедик деңнелге удуртуп шыдаар чаңгыс кижиге – Сергей Күжүгетович Шойгу дээрзинге бүгү Россия идегеп турган.

Эргиде сайыт А.Э. Сердюковтан ажилын хүлээп алган соонда, оон мурнунда чылдарда боттаныдырып турган шериг-чепсектиг күштерни чаартып, боттук амыдыралга дүүштүр тургузар, дайынчы шериг өөредилгени бедидер, бедик мергежилди кадрларны белеткээр ажилдарже кол кичээнгени ол салган.

Шериг албанындан кандыг-бир чылдагаан-биле халажып турган офицерлерниң кадыкшылын экижидер, күрүнелден социал дузаларны, боттук деткимчелерни долзуу-биле алыр бүгүле аргаларны ол чедип алган. Бажың-балгат-биле хандырытынмаан офицерлер, шериг ажилдакчыларны айтырындолузу-биле шийтпирлеп шыдаан.

Россияның Камгалал салбырының төөгүзүңге бир дугаар эртем-шинчилел роталарын тургузуп, шериглерниң эртем-шинчилел, техниктиг, информастыг технология талазы-биле эртем-шинчилел институттарын хейү-биле тургускан.

Шериг-чепсектиг күштерниң эргиде системазынга чаа-чаа чаартылгаларны кылып, кургаг чер шериглериниң тургузуун эде көрүп, мото-адыгжы дивизияларны хевиринче шилчиткен. Эргиде сайыттың хоойлудан дашкаар чарыгдан, яамының даңызынга хамааржыр шупту шимчевес өнчү-хөреңгилерин катап эгидип, 10 ай хуусаалыг шериг ака-

демиязының өөредилге программаны, эргиде турганы дег 2 чылга деңнээн.

С.К. Шойгу Россияның Президентизи биле Эреңгей сайыттың бүзүрелдиг кижизи деп туугай санап болбас. Ол Россияның Күрүне Думазының кежигүннериниң аразында аталдары эң-не бедик сайытка хамааржыр. Ол Күрүне Думазынга бодунуң удуртуп турар салбырының бо хүнде тургустунуп турар чидиг айтырылганын эрге-хоойлу деңнелинге магадылап, чедимчелиг, бедик деңнелге таныштырып, ук салбырга эң-не хей түннүг бюджетти бадыладып шыдаарындан оон шылгараңгай удуртукчу болуру көстүп турар.

Хей чылдарда ажылга чарыгдалдарыга өйлежип турган шериг өөредилгениң болгаш эмнелге албан черлеринге оңза кичээнгени угландырып, шериг академиясы база Н.Н. Бурденко аттыг шеригниң төп эмнелгезиниң капиталдыг септелге ажилдарынга, амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандырып, долзуу-биле чаартырынга ниитизи-биле 1 миллиард рубль түннүг акшаландырышкын ажилын чорудуп шыдаан. Бо кылдыг ажил бүгү Россияның армиясы, шериг ажилдакчыларының, хоочуннарының ханы хүндүткелин чаалап алган.

Россияның массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары-биле сырый ажилдап билири, оларга бодунуң салбырының ажилын тайылбырлап, таныштырар талазы-биле сайыттың дуржулгазы улуг. С. Шойгу Камгалал яамызын удуртуп баштаан соонда, Россияның армиязының дугайында дамчыдылгаларда, солун-сеткүүлдерде азиат шырайлыг тыва, бурят, калмык омак-сөөк офицерлер, шериг ажилдакчылары элээн көвүдөп келгенин эскерип болур бис.

Тыва сайыт Москва хоорайда Ада-чурттуң дайынынга амытынын берген дайынчыларның «Поклонная гора» деп аттыг бөлүк черге сарыг шажынныг дайынчыларга тураскааткан хүрээни тударынга улуг үлүүн кириген. Ук бөлүк черде ислам, христос шажыннарның хүрээлери бар. Каш чыл бурунгаар сарыг шажын хүрээзиниң таваан салыр ёзулалга оон өөнүң ишти Ирина Александровна Шойгу киришкени ол болушкунуң кайы хире чугу-

лазын херечилеп турар.

Крымны Россияга каттыштырар, Сирияга чоруткан шериг операцияларның чедишкinnerи болганы Россияның Камгалал сайыдының удуртулгазы, бедик организастыг ажил-чорудулгазы-биле дорт хамаарылгалыг болганын оңзалап демдеглээр чугула.

2019 чылда Россияның чонунуң аразынга эрттиргени «Россияның эң шилиндек сайыды» деп социологтук айтырылганын түннелинде, С.К. Шойгу чогуур алыр ужурулуг 5 сандан 4,6 санны ап, эң-не эки ажилдаан, шилиндек сайыт болганы, оон ажил-ижин бүгү Россия бедиди-биле үнелеп турарын херечилеп турар.

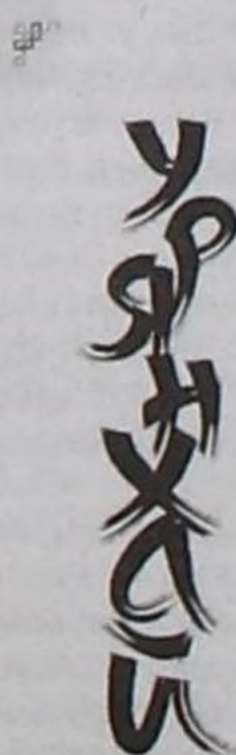
Россияның информастыг чепсектериниң сан-чугааында Россияның дараазында Президентизиниң албан-дужаалынга төлөпиг кордакчыларның баштайгы одуругларының санынче Сергей Шойгу кирип турар.

2019 чылдың декабрь 5-те орус чонунуң аразынга 18 хардан өрү назылыг 600 муң кижиниң аразынга эрттирген «Бистиң чуртта үе-шагның маадырлары» аттыг санал чорудулгазынга эңне улуг идегелди чаалаан күрүне чергелиг үш удуртукчузунга маршал Георгий Жуков, Сергей Шойгу, Александр Суворов олар төлөпиг болган.

Моолдар бистер Сергей Шойгу Маадырны чаңгыс шажын-чүдүлгелиг, чаңгыс ёзу-чаңчылдыг кожа-хелбээ тыва чонувустун төлөпиг оглу болганда, бистиң оглуус, бистиң маадырывыс кылдыр санаар-даа ужурулуг бис. Моолдар Чингис-Хаанның ыдыктыг маадырывыс, өгбөвис деп санап турар бис. Чингис-Хаанның шылгараңгай шериг баштыңы Сүбедей маадырның амгы үеде бодарап төрүттүнген дириг овурухевири – Бүгү Россияның шериг баштыңы Сергей Шойгу маадыр болуру чугаажок – деп тус моол интернет четкиде демдеглед турар.

Удавас, май 21-де Сергей Күжүгетович Шойгунуң төрүттүнген хүнү. Тыва чонунуң шылгараңгай оглу, Россияның Маадырынга өлчөй-кежиктиг хүнү-биле каң кадыкты, күрүнениң бедик, харысалгалыг ажилынга ам-даа улам чайынналчак чедишкinnerни, бедик хей-аътты, тура-сорукту, сүлдө-сүзүктү, чаагай чолду күзеп каалыңар!

Баярсайхан БАДАРЧ, ТГЭСШИ-ниң эртем ажилдакчызы.

ТЫВА ДЕПТЕР

ТОМ ПЕРВЫЙ

Сергей ШОЙГУ. Ол – бистин чаңгыс чер-чурттуувус. Ооң дугайында кым-даа бижип ханмас, чугаалап ханмас. Чүгле тыва чонда эвес, өске-даа эл-чоннарның чоргааралы, маадыры...

Бир чылын чанывыста төрөл чонувус – тофаларның чурттап турган чери үер-халапка таваржы бергенде, бир кырган тофа «Ажырбас бис, бистин чаңгыс чер-чурттуувус, огулус Сергей Шойгу бар! Ол Онза байдалдар яамызында болгай!» — деп чугаалап органын дыңнаан кижиканчап уттур боор. Бо кырганның чугаазында бүзүрел, идегел, хүндүткел, аңаа чоргаарал бүрүнү-биле сиңиккен.

Сергей Күжүгетович бердинген ажылындан дашкаар кижилерниң сагыш-сеткил культуразына база хөйүнү кылып чоруур. Ооң чураан чуруктары, ыяштан чазаан ажылдарының делгелгезин «Алдан-Маадыр» аттыг чуртшинчилел музейинге делгеп каан турда, чон сонургал-биле ынаар шуужуп турган-на болгай. Ол чүл дээрге бодунуң чаңгыс чер-чуртуунуң онзагай усчу талазы оларны сонургадап турганы ол.

Сергей Шойгунуң тыва эртемге, тыва культурага база бир улуг салыышкыны — «Тыва дептер» болур. «Тыва дептер» аажок ишкир, кылын чеди томдан тургустунган. Бир черниң, бир чоннуң төөгүзүн шак мынчаар чаңгыс черге чыып, ону чырыкче парлап үндүрген ажылдарны, номнарны ооң мурнунда көрбээн-даа, тутпаан-даа мен. А бо «Тыва дептер», мен бодаарымга, өске бүгүдөгө бир дугаарында көргүскен үлегери болган.

«Тыва дептерде» Россияның улуг-улуг ном саңнарында болгаш музейлеринде ийи-чаңгыс артып калган Тываның төөгүзүнге хамаарышкан номнарны, холбиле бижип каан азы кайы-ла бир сеткүүлде база солунда парлаттынган ажылдарны чаңгыс черге чыып тургускан. Ол кайы хире үр хуусаада чыгдынып, а чыгдынар бетинде кайы хире база канчаар дилеттинип келген ажыл деп чүүлү бодаптарга безин, ооң уjur-утказы, туружу, эртемге, чоннуң сагыш-сеткил культуразына үнези, дээшти илереп кээр.

Чеди дептерниң бирги тому-нуң эгезинде «Номчукка сөс» деп эгеде Россияның улустуң артизи Никита Михалков хөй томнуг чыындының алыс-ла сорулгазын бүгүдөгө таныштырып берген: «российжи болгаш даштыкы эртемденнерниң, чогаалчыларның, журналистерниң Тываның төөгүзүн болгаш археологиязынга, этнографиязынга болгаш чоннуң

хөгжүлдө, сайзыралына тураскааткан эң-не кол болгаш солун эртем ажылдарын, чырыдыкчы болгаш публицисттик чүүлдерни чаңгыс дептерге чыып тургузары болур». Ийе, бистер, тыва номчукчулар, сураглыг кинорежиссернуң, культура ажылдакчызының чугаазына каттыжып, шынап-ла, улуг сорулга-биле кылган өндүр ажыл «Тыва дептер-дир» деп түңнел кылып, магададыс.

Номчукчу кижиги бүрүзү «Тыва дептерни» ажыдып, боттарының чурттап чораан чериниң, чонунуң төөгүзүн, культуразын сонургап, билип алыр. Оон аңгыда, кандыг-

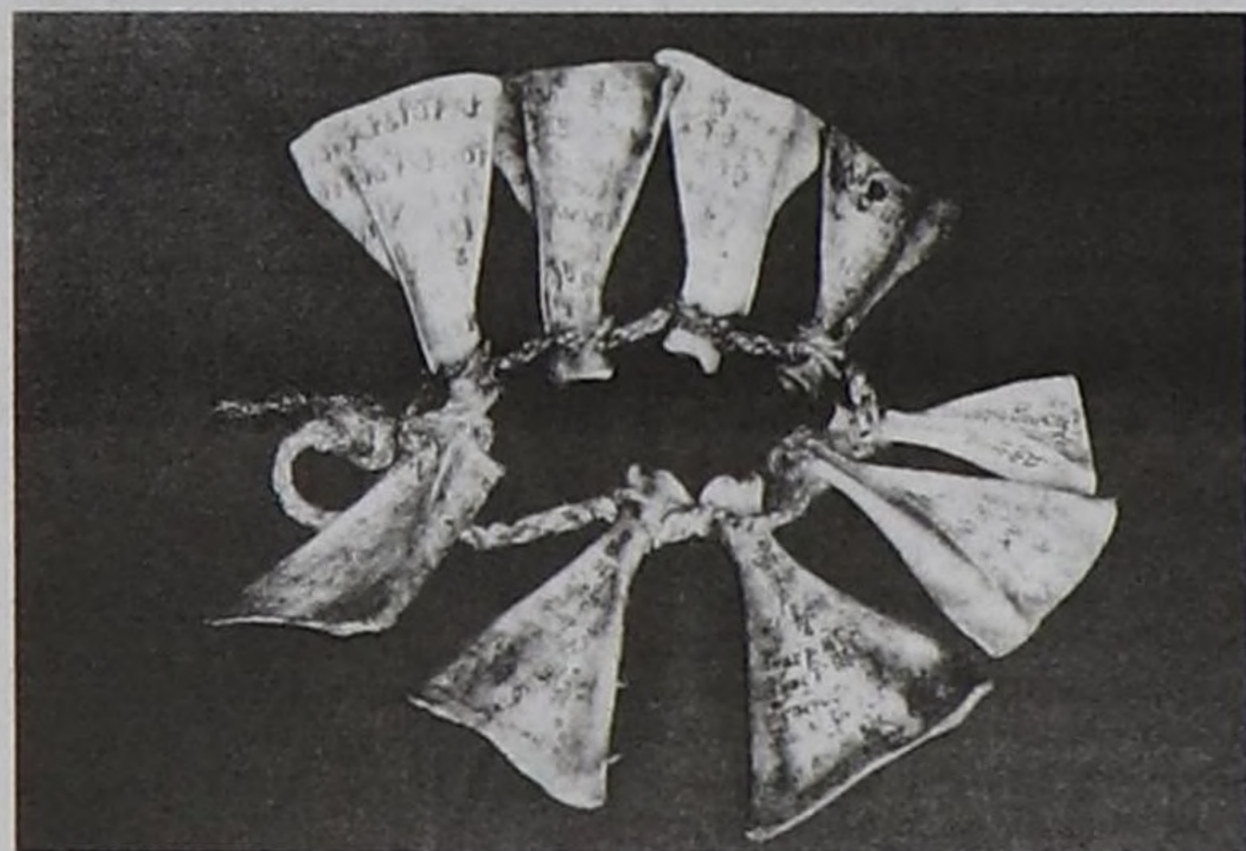
Төөгүге хандыкшылы ооң элээди чылдарындан эгелээн. 1967-1971 чылдарда өске-даа эш-өөрү, үжилери-биле кады ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Саян-Тыва экспедициязына киришкен. Төөгүге, этнографияже, этнологияже карактары ынчан чырый берген хире. Оон бээр ол бодунуң сонургалындан салдынмаан. «Ынчан бистер хөй-хөй чүс, муң чылдар бурунгаар чурттап чораан өгбелеривистиң төөгүзү-биле таныжып эгелээн бис. Кынарлар олар — скифтер, хуннар, уйгурлар, кыргыстар, эрте-бурунгу мөңгү-тайгажылар...?» — деп, Сергей

Schriftkundige

«ТЫВА ДЕПТЕР» — ӨНДҮР АЖЫЛ

кандыг улуг эртемденнер, аян-чорукчулар бистин черивиске, девискээривиске чедип кээп, бурунгу, эртеги өгбелеривис-биле ужуражып тургулааны сонургалывысты оттурган. Бирги томдан эгелээш, кайы-даа үе-чаада эртем езугаар шинчилеттинип келген төөгүвүстү «Тыва дептерден» чарт көрүп болур бис: бистин эрага чедир 2 муң чылдарда, скиф үе-чаадазы, IV-кү чүс чыл, XVII-ги, XIX-ку, XX-ги, Хүлөр үе-чаада, Танды-Тыва Республика уези... Шак мындыг делгем, узун үелерде чурттап, иштенип чоранывыс эртемденнерниң ажылдарындан, демдегелдеринден көрүнчүктелип көстүп кээр. «Тыва дептерде» бир солун чүүл бар: чогаалчы-төөгүчү Владимир Чивилихинниң «Память» деп роман-эссезинден Субудай-маадыр дугайында бижээн эгелерни киригени болур. Чингис-Хаанның, Субудай-маадырның овуру-хевирин тургузуп, төөгүзүн бижээн Василий Янның, Николай Лугиновтуң роман-трилогияларына бодаарга, Владимир Чивилихинниң «Память» деп эссе чогаалында өндүр улуг урянхай полководчунуң овуру-

хевири делгем, дөлем бижиттингенин номчукчу билер. Ынчангаш ук чогаалдан эгелер кирер-даа уjurлуг дээрзи тодаргай. «Тыва дептерде» чыгдынган ажылдар-биле номчук, танышкан соонда, маадырлыг узун орукту эртип келген, эртип чоруур өндүр улуг эл-чон-дур бис деп миннишкин номчукчу кижиги бүрүзүнүң сеткил-сагыжына оттуп кээрине бүзүрээр мен.

«Тыва дептерниң» база бир үнемчилиг талазы бар. Ол болза, ылаңгыя эртем-билии-биле, ажил-ижи-биле төөгү болгаш этнография, археология болгаш этнология-биле холбашканнарга чедимчилиг ажылгап болур чиг-эт болуп турар.

Кижиги бүрүзүндө бир-ле бүдүш бар дээрзи ышкаш, Сергей Шойгуда, кижиги бодаарга, төөгүчү эртемден бүдүш база бар дээрзин ооң сонургалындан эскерип болур.

Шойгу бодунуң эге сөзүндө бижип турар. Ук айтырыг ынчан-на элээди оолдарны сорук кириген чүүлдерниң бирээзи болган хире. Экспедиция-биле келген улуг эртемденнер-биле билип ап, Тывага ооң мурнунда-даа чораан эртемденнерни танып ап эгелээнин база Сергей Күжүгетович чоргаарал-биле бижээн. Ол бүгү чүүл өөреникчи назылыг оолдарның өртемчейже көрүшкүнүн алгыткан, оларның сеткил-сагыжын байыткан.

Эйлиг-Хем чоогундан тывылган Багырның хылыжы, Чаа-Хөлдөн Хемчик аксынга чедир шөйлүп чоруткан чазаглыг орук — Чингис-Хаанның оруу, Улуг-Хорум Хааннар чевээ дээн ышкаш оон-даа өске эңме-тикчок солун чүүлдер элээди оолдарның делегей көрүжүнге аажок ханы салдарлыг болганы чугаажок.

Чүү-даа чүве үелиг дээр болгай. Чаа-Хөлдүн суг адаанче кире берген куйже бир шагда бир кижикирер дээрге, ооң аксынга «үези келбээн» деп бижик турганындан ол аткаарлап, ара соксаан деп бир төөгүлүг солун чугаа бар. Ийе, бо чуртталгада солун, тывызык чүүлдер-ле хөй. «Тыва дептер» үези кээрге үнген улуг ажыл болур. Сергей Күжүгетовичниң ажыл-ижи чежемейниң-даа чымыштыг болза, бүгү эртип келген оруктарында, чылдарында бо «Тыва дептерни» тургузарын кызыдып, ону хөрзэнге шыгжап, тудуп алган чораан хире. Ам бо-дур, үези келгенде, бүгү тыва чонунга кайгамчык улуг белек кылдыр ону сөңзээн.

Чеди томнуг «Тыва дептерниң» том бүрүзүнүң бирги арнында «Мээң биче төрээн чуртумга болгаш ооң кижилеринге тураскааттым» деп бижикти номчуур

бис. Шак бо бижиктен тыва номчукчу кижиги бүрүзүнүң хөй-аады сергеп, арын-шырайы өөрүшкү-маңнай-биле чайгаар дола бээр. Чүгле өөрүшкү-маңнай эвес, а чоргааралдың сеткил-хөөннү талыйтыр бедик ужуктурганын миннинген-не боор бис.

Делегейниң аңгы-аңгы чурттарының өндүр улуг эртемденнериниң Тыва дугайында, ук чуртту оюн оя, чигин чире чурттаан эл-чонунуң бурунгу болгаш эрте-бурунгу төөгүзүн бижээн ажылдары олар-биле чугаалашкан ышкаш, шак-ла ыңдыг өөрүшкүнү биске сөңнеп берген. Ол дээш «Тыва дептерниң» чыыкчызынга, тургузукчузунга күдүк басып мөгейбестин аргазы чок... Өндүр улуг ажыл — «Тыва дептер» — үнелиг эртинелеривистиң бирээзи болуп, артар.

Сайлыкмаа КОМБУ.

(Уланчызы. Эгези №50
"Шында").

ГАЛИНА ДОМИТОВНА ДОВАДОР

— Ада-чурт дайыны орденниң 1-2 чергелериниң, ТАР-ның Күш-ажыл орденниң, В.И. Ленинниң 100 харлаанын тураскааткан медалының болгаш хей-хей дайынчы медальдарның эдилекчизи. Кызылдың хүндүлүг хамаатызы.

Дыка-ла эки сактып олур мен. Ынчан Кызылдың башкы институтунуң үшкү курузунга өөренип турумда, бистиң бөлүүвүске эки турачы тыва кыстарның бирээзи болур Галина Домитовна Довадор-биле ужуражылга болган. Тайганың тайгазынга малчын өг-бүлөгө өскөн, көдээ кижилер болгаш, фронтучу угбадан карак салбайн, аксым аядып алган дыңнап олур мен:

— Балыгланган солдат шарып олур мен. Бир-ле кижилер мени дүргөн чыт дээр. Дыка дүргөн калбаш дидим. Ыа ол аразында бөргүм ырады чаштай берген. «Ол болбас ийикпе, биче-ле болза, бажың чоруй бар часты» дээр. Көрнүп кээримге Ак-оол болган. Ооң соонда От-оолдун холун шарып чыткаш, база-ла бөргүм ушта боолаткан мен. Сурмичиге Байскылаңны шарып чыда, бомба бузундузу шинелим адаан үзе шаапкан. Дайын шөлүнгө өлүм кижиден бичии-даа чыдып калбайн, сүрүп чоруур-биле демей. Октар ында-мында сыйтылаан, динми-даа база кончуг.

Дайын шөлүнгө санинструктор кижиниң ажылы эң-не берге, чүгле балыгланган дайынчыларны шарып, дуза чедирер звес, оларны чүктээр, сөөртүр, өлгөн кижилерге үңгеп-союп чорааш, ыяап-ла чедер, олар дириг болурун канчап билер дээр, оларны шимчедип көөр, кымыл ол дээрзин албан тодарадыр. Дайын дугайында кино көөр турам чок. Сагыштан ыравас, эң-не берге чүве — дайын шөлүнгө эш-өөрүн чидирери. Тайбың үеде бодап оларымга, дыка-ла коргуш, сыныш чок,

эрес-маадырлыг чорукту эрткен-дир бис.

Сөөлүндө фронтучу угбай-биле кожалар апарган бис. Дыка чугаакыр кижилер. Чоок таныжа берген бис. «Тывадан дыка хей оолдар, кыстар фронтуче барган болдунар. Чуруктардан топтап көөрүмге, хып дээр чалыы оолдар, кыстар чаражыңар-даа кончуг, аныяңар-даа кончуг. Мынча кижилер аразыңга ынакшыл турган бе?» — деп сонургадым. Ол шуут алгыра бергеш, шенектей аарак, оон каттырыпкаш:

— А, богда сени-даа, Лидия.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ЭКИ ТУРАЧЫ ТЫВА КЫСТАР

Дайын дээрге, ынакшыл шөлү звес-ле болгай, Дайын дээрге дайын-дыр. Өлүмнүг дайын шөлүнгө, ол хамаанчок, уйгу удуур чай болбас чүве дийин. Чогум харын, турган-даа болза, үе кайда боор. Фронтучулардан дайын соонда өг-бүлө тудуп, чурттаан улус орта билбес мен. Дайын дээрге дайын ышкажыл — дээрстиң, чажын аткаар суйбап, үре каапты.

Сактырымга ол дайын шөлүндө чаа-ла тура халып келген ыш-каш сагындырган. Улуг тындым...

— Дайын соонда чүнү кылып чораан силер? — деп, ооң бода-лын чардыктырып, сонургадым:

— Ада-чурттуң Улуг дайынын-дан чанып келгеш, Кызыл хоорайга орденниң аъттыг полка санин-структорлап ажилдадым. 1945-1947 чылдарда СЭКП обкомунуң техниктиг секретарына, оон 1951 чылга чедир Кызыл болгаш Таңды райкомнарының херээженнер ор-тузунга ажил чорудар килдистиң эргелекчизинге, 1951-1953 чыл-

дарда областың совпартшкола-зын доостум. Ооң соонда СЭКП Каа-Хем райкомунуң ийиги сек-ретарына ажилдааш, өг-бүлөм аайы-биле 1955 чылда Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң оралакчы даргазынга ажилдап чордум. 1965 чылда төрелдеримче чоок-шулап, Эрзинге келгеш, даара-ныр комбинаттың директорунга, райкүүскомнуң ниити килдизиниң эргелекчизинге 1970 чылга че-дир ажилдаан мен. Дараазын-да Тыва АССРЭ-ниң Амыды-рал-хандырылга яамызының бүдүрүлгө-техниктиг эргелекчизинге

болган байырлалынга 100 хире аътты Доңмас-Сугга чыскаап-кан. 1940 чылдың август 13-те Республика чергелиг байырлалга Сынааның бир дугаар киржип келгени ол. Чарыш аъттарының мунукчулары «к-у-у-г, к-у-у-г!» — деп алгырышкан соонда, аъттар боттары-ла ыңай болган. Сынаа аъдының саарынче ийи удаа кымчылапкан. Эзир-Доруг ушта маңнап келген. Ол аъдының ды-нын арай деп доктаадып алган. Ол аът спортунуң чарыжынга тиилекчи болган.

ТИИЛЕГЕ!
1945 - 2020

Бүгү делегейниң херээженнер хүнү Март 8-тиң хүнүн тава-рыштыр Самагалдайда Кызыл хоорайже кирип 180 ажыг км чер-ге эштери Дырты-Уруг Чооду, Херелмаа Кыргыс, Долзатмаа Кыргыс, Минчиген Кыргыс ийи чартык хүн иштинде хаактап ки-рип келген. Бир хүн 70 км ажыг орукту, ылаңгыя херээжен улус-ка, эртери маадырлыг чорук. Ол үениң хаактары амгы үениң спортчу хаактары ышкыш звес, моң кара-кара хаактар болур. Тываның төөгүзүңгө хаак-биле спорт маргылдаазынга Эрзин, Тестиң кыстары тиилекчи болуп, ТАР Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлүг бижии-биле шаңнаткан. Тыва радиого ажилдап турган чылдарымда эки турачы тыва кыстар дугайында бижимелдерим папкада көктөгө хевээр, база бир маадырым ады бо:

СЕВИЛ ООРЖАК

— 1916 чылда Чадаана хем-ге ядыы арат Матпааның өг-бүлөзүңгө төрүттүнгөн. Ол 1936-

1938 чылдарда Москвага Чөөн чүк улустарының Коммунистиг университетинге өөренип чораан. Дайын мурнунда ТАР-ның Үстүкү Шүүгүзүнүң секретарына беш чыл ажилдаан. Тыва эки турачы оолдар, кыстарның угбазы Севил Ооржак (Надежда Матпаевна Даваа) аар арааш 1973 чылда мөчээр. ТАР-ның Республика орденниң эдилекчизи. Дайынчы шаңналы чок...

Тыва эки турачыларның эң баштайгы тулчуушкунга төккөн ханын, балыг-бышкынын, аарыш-кызын көргөн кижилер Севил Ооржак.

Держанно дээр шаап халдааш-кынын бүдүүзүндө улуг лейте-нант Моңгуш Саттың взводун-дан дүнеки камгалалга немец хайгылчылар-биле сегиржиң алышкына балыгланган Баян-Төгүске, Сундуй-оолга баштайгы дузаны база ол чедирген. Де-ражно дээр тулчуушкунга маа-дырлыгы-биле өлгөн Сат Моңгуш, Сеңгин Түлүш оларның чүрээ сокпайн, ханы агып турда, чаза ыглап ора, шарып турган кижилер база Севил угбай.

Октар сылаан тулчуушкун үезинде балыглатканнарга эң баштайгы дуза чедирери ын-дыг белен бе? Чанында бомба, снаряд сыгырбышаан частып, ооң чанында он-он кижилер кес-кен чиңге хаак дег, калбаш кээр ужуп турган. Оларны үндүр сөөртүп, малга аразыңга үңгеп-союп, орус, тыва, өске-даа хей дайынчыларның тынын ап, баштайгы эмчи ду-занын көргүзүп, чезезин Севил Ооржак экинче чүктөп дажыгла-ваан дээр!... Ол каш-даа удаа маадырлыг чорукту кылган. Эки турачыларның чугаазындан алырга, эң-не берге чүве мал-га-балар кырынга үңгеп-союрга дириг. Шак ындыг эң-не эрес-дидим чорукту кылган херээ-жен кижилер каныг-даа дайынчы мактал, шаңнал чок артканы хомуданчыг-дыр.

Лидия ИРГИТ.
(Уланчылыг).

ДИИГА КЫРГЫС : «МЭЭҢ АМЫДЫРАЛЫМ — МЭЭҢ ХОЛУМДА»

«Мээң амыдыралым — мээң холумда» деп дам-чыдылганы Тываның телевидениези өйлеп-өйлеп көргүзүп турар. Бо удаада Тываның экономиказының, культуразының хөгжүлдезинге бодунуң үлүг-хуузу бери-п чораан күш-ажылдың хоочуну Кыргыз Надылович Диига-биле чугааны парладывыс.

(Уланчызы. Эгези №48, №50
(19389) "Шында").

— Үзе кириптейн аа... Ол үеде аныяктарның черле идепкей ажылы, корум-чуру-му кандыг турганын?

— Ону бир дугаар база дем-деглээр ужурулуг. Кол айтырыг, шаанда мен өөренип-даа чо-руурумда, ажилдай-даа берген үемде болза, улустуң черле дыңнангыр, эвилеп деп чүвези аажок, сонургалы-даа кончуг улуг турган. Ам бодап көөргө, ынчаарда болза, улус арага деп чүвени бичии аныяктар ха-маанчок улуг, кырган улус безин ону шоолуг хереглевес, эзирик кижилер-даа көзүлбес чораан. Школачыларның дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

Чүге дээрге, олар ам бил-бес чыгыгы турган. Ам болза, арай баксыраан чүве-дир ийин. Бичии школачы урулгар таак-пы база тыртар апарган-дыр,

а эзирик кижини кылаштап чорааш, бо-ла көөр-дүр база таакпылап чоруурлар. Ол шагда болза школага өөренип турган улуг-даа класс өөреникчилери бичиилери хамаанчок черле ындыг таакпы ол ышкыш ам арага деп чүвени билбес. Мен бо чон аразыңга ажилдап чоруп тургаш, мындыг арагалар турар аныяк-даа кижилерни көрбөз мен. Ам болза шуут магадап бодап чоруур-дыр мен ол ай-тырыгны. Черле улустуң ажил дээр, дааскан херекти күүседир дээр кызымаан, уйгу-чыдын чогуң ынчаарда анаа кижилер кайгаар. Ынчан сумунуң Нам даргазы, суму даргазы, АРЕВЭ-ниң суму комитети — ол дээрге дыка улуг ажил харылап турар улус-тур. Ол хирезинде үе-шагында хей-ниитиге-даа четтигип, ажилдап чоруур. Боттарының хууда ажил-херээ

кылбышаан, сумунуң, Намның, эрге чагырганың, АРЕВЭ-ниң ажилдарын болза, чон эки турачы-биле, шалың ап турар ышкыш, ынчалдыр ажилдап чоруп турган. Ынчаарда ооң кол-ла чүүлү чүл дээр болза, чоннуң ол кижилерни дыңнаар, хүндүлээр, оларның кыл дээр ажилын чөптүү-биле, үе-шагында күүседир турган чүве.

— Кыргыз Надылович, ооң сөөлүндө силер бо партия обкомунче Кызылче чедип келген болгай силер але?

Кызылга база удуртулгага ажилдап чордунар бе?

— Ийе, маңаа Тыва Со-вет Эвилелиниң составынга киргениниң чылында-ла, Кы-зыл хоорайга Совпартшкола ажиттыгын. Мен Бай-Тайгага ажилдап турумда, мени ол школаже өөредип чорудупкан, 1945 чылда чүве ол. Оон 1945 чылда Москвага база сургуул-дар турган. Ооң сөөлүндө Ор-таа Азия, Ферганага барган турган, оон бээр экелген. Аңаа өөренип турган улустар-биле,

1946 чылдың күзүндө-ле, бир хүн Обкомга кел дээр, өөренип турган улус оон ыңай Сүрүң-оол, Седип, Кара-Тоннуг мындыг улус аңаа чеде берген бис. Обкомга ажилдаар силер диди-ле. Обкомга пропаган-дист деп бадылап каан, оон эгелээш бистер орта ажилдай берген бис. Ол ажилды ынчан эгелээн улустан Маады Кара-Тоннуг, Күжүгет Эвер-Сарыг, мен, үжелээ арткан-дыр бис, өске эш-өөрлеривис ам бистиң аравыста чок.

Ынчаарда, кады ажилдап келген өөрүмдөн Сүрүң-оол Салим, оон ыңай Седип Кара-Сал, ол улус база АРЕВЭ-ниң Бии-Хем кожкомунуң секретары чораан ындыг кижилер чүве. Ол улус болза, орта ажилдап турган ол-бо черлерже депшип, секретарьлап ажилдай бергеннер. Ынчанга ажилымыс болза черле кончуг берге. Чүге ындыг дээрге, районнарга бистерни хувааптар. Бир үнерде-ле 45 хонук иштинде ол районга тургустунар.

Гера БАДЫ-САГААН.
(Уланчылыг).

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР-ның Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда би-жээн.

(Уланчызы. Эгези № №40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50 (19389) "Шында").

— Хүрүм кылып бер дээр-ге кылган мен, шо сал дээр-ге, салган мен. Эки-даа, багай-даа эвес он үш карактыг шол-чораан — деп, арай хөңнү чок-сумаар харыылады. Оон өске чүнү-даа ыттавады. Оон да-раазында Топчуңну айтырып эгеледивис. Мырыңай көңгүс билер чүвем чок — деп, шуут мегелеп харыылай-дыр.

Демги Самбы-даа кончуг изиг, мен-даа кончуг изиг турган үем ол, ынчангаш Чамзы Камбы биле Топчуң ийини буттарындан хендир-биле херим чагызынга куду баштандыр астырып ал-гаш, кымчы белеткеп алгаш, ам база катап байысаап эге-ледивис.

Чамзы-Камбы черле кончуг-ла бүрү дег чөрчүү лама чораан, ийи думчуундан думаазы төктү берген, арнының дамырла-ры частыр чеде берген тура-ла, черле чаңгыс-даа чүве ыттавайн-дыр.

Аңаа бодаарга, назыны аны-як болза-даа, Езутунуң күдээзи Топчуң дораан-на "сөглөп бе-рейн, салып көрүңер" — деп, ээрежип, чанны берген бол-гай. Топчуңнуң өчээни болза, Мартаажык биле Дамдыкайның даалгазын езуугаар кожуун дар-газы Карма-Сотпаны нарын бижик даргазы Чадамбаны, хомушчуларның Чымба чаңгыны Шуйнуң суму даргазы Шойну ба-рып эккел дээш, мени чоруткан чүве. Бо черге чедип келиримге, хамык чон Чадаанада чамыын үнген-дир дижир, чер бүрүде чыгылып эгелей берген боорга, мээң чоруумну-даа болбас херек-тир дишкеш, аалга олурт-тунмас боорга, катым ашак-би-ле кады дээргилеп чораанывыс ол — деп, база-ла, мегелей аарак өчүдү. А шынында олар боттарының талалакчылары-биле холбаалыг турганы черле чугаажок, чүге дээр-ге Чымба чаңгыны ынчаарда тудуп эккел-геш, айтырарывыска, демги-ле Топчуңнуң илерээн өчүүндөн элээн хөй октуг япон боозун Те-ве-Хая даанга чажырып кааны илерээн болгаш, Шуй сумузуңуң даргазы турган бай Шойга Езуту

чагырыкчы Чадаанадан келген дораан ол-ла дүне дыңнадып каан турганы оон соонда иле-рээн болгай.

чээрби ажыг кижиле бөлүгөжип алгаш, демги дээрбечилерге каттыжарын оралдажып, аңаа чоруп турган көжер Кызыл-булуннуң ном-дептерин, чурук-хөрүүн үзе-чаза тырткылап, өрттедип-хуюктап, ылаңгыя Ленин башкының чуруун дедир баштандыр мунуп алгаш, "ам сени мунар хүнүвүс келгени

ийи арт бар. Тоолайлыгы өрү чоруурга, Каргы кирер Саадак деп чаңгыс-ла арт бар. Саглы-же ажар Арзайты бажы деп арт бар, оон өскээр, кайнаар-даа баар арга чок ындыг болган ужу-рунда, ынаар чоруур кижилер эң шилиндек, адынгыр-кавынгыр, даг-дашка торулбас, колдуунда-ла ол черниң орук-чириин билер

вылак чурттуг аревэчи Бора-ш, Кыдыы Шыравылак чурттуг аревэчи Коңгар, Көөп-Сөөктүң аревэ үрүнүң даргазы Кара-оол, Хөндөлеңниң Сарыглар Намдак, Актың аңчызы чолдак Павда суг-суг дээш-ле, оон-даа өскелер. Олар Алдын-Булактан шала кезээликтей бергенде, аъттанып үндүлөр. Олар Улуг-Шың бажыңа чедир доскуул үндүрбес деп чугаалажып ал-ган. Көк-Боом бажыңа чорда, дүн дүшкен ужурунда, аңаа хонар ужурга таварышкан. Көк-Боомдан Улуг-Шың бажыңа чедир ол аразы алдан беш ки-лометр хире болгай. Чаа-ла чер чырып турда оон үнүпкеннер. Улуг-Шың бажыңа ол кезээ чеде бергеннер-дир. Ол барган дораан-на ийи кижини доскуул-га үндүргөн, бирээзи аревэчи Коңгар база өскези аревэчи Көөп-Сөөк үрүнүң даргазы Кара-оол олар ийини үндүргөн, ол хондур чүве-ле шимээн чок, арай-ла дүвүрээзинниг хонган-нар.

Эртенинде хүн элээн бе-дий бергенде, ол чер чурттуг Бора-Хөө деп ашак демги ийи доскуулдун бирээзин (Барлык сумузу аревэчи Коңгарны) бора чаваазында мундуруп алган бо-ла келген. Чүү болган дээр-ге, демги хартаачылар оларны тудуп алгаш, ок-боозун былаап алгаш, аът-хөлүн эзер, чүгени-биле каттай-хаара шуптузун алгаш, Кара-оолду боттарынга ап алгаш, демги Коңгарны дорт таңманың артынга хүлээш, суг корбандызынче киир октапкан чытканын демги Бора-Хөө ашак душ бооп таварышкаш, бора чаваазыңа мундуруп алгаш келгени ол чүве-дир. Кызыл-Хаяга чедир ол аразы ырак эвес чер болгай, а ол дээр-ге, демги хартаачыларның бирээзи болур Шыдым ламаның аалы аңаа турган чүве болгай. Ынчангаш олар ам дээрэинде ол аалдың чоок кавызында турлап тур-рар деп чүве черле билдингир.

Ол чер дээр-ге кончуг кадыр-каскак болган ужурунда, оларны тудуп алыр деп айтырыг дыка берге. Бора-Хөө ашактың чу-гаазындан ап көөрге, ам олар Ооначы кашпалында хире, ол дээр-ге Барлык хемниң оң тала-зындан кирген кыска-даа болза, кончуг дуругларлыг, кижиле чоруур оруу даштыг берге чер болгай.

Саяна МОНГУШ
белеткээн.
(Уланчылыг).

АРЕВЭГЕ КИРГЕНИМ

Личный листок
по учету кадров

Фамилия Чимба

Имя Александр отчество Маныгеевич

Пол м 3. Год, число и м-ц рождения 24/1-1908г.

Место рождения Село Эрги Барык
село, деревня, город, район, область

Баруун-Хемчикского района ТАС

Национальность тувинец 6. Соц. происхождение бедняк

Партийность Член КПС партбилет № 00978121
месяц и год вступления в партию

останте ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета

образование высшее окончил Кумв в 1935г.

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступ- ления	Год оконча- ния или ухода	Вели ли экзамены, то с какого курса ушел	Какая специальность в конце учебного года, та же диплома или уде- рания
<u>Шуйский институт</u>	<u>Монгола</u>	<u>1931</u>	<u>1935</u>	<u>Ботаника</u>	

Дөрт айның эгезинде үймээн-чилерни колдуунда узуткап каапкан турган. Ындыг болза-даа, оларның тергилер хартаа-чылары Дамдыкай, Оолакай, Мартаажык, Темиртең, Тавакай, Барыкай олар баштаан он үш кижиле Өвүрнүң Бора-Шай, Саглы таварааш, Каргы барып кирер деп медээ келген. Ынчангаш Барыин-Хемчиктин эки тура-чыларындан он беш кижини доп-дораан Барлык бажынче чоруткаш, аңаа оларны до-зуп турар, бир эвес туттурбас болза, адып, боолап тургаш чок кылып кааптар деп ай-тышкын келген. Ол аразында апрель ортаа чеде берген үе. Оон мурнунда Чадаанага эге-лээн ол үймээнчилерниң соон дарый бир неделя бооп турда, Каргының байлары баштаан

бо" дижи, кидин-не эгелеп турда, база-ла Алдын-Булакка турган эки турачылардан бир кезек кижиле баргаш, оларның баштыңчыларын шуптузун тудуп эккелгеш, Алдын-Булакка бажыңап каап турган чүве. Ынчангаш Чадаана үймээнчилерниң кадарчыларының турганы база-ла аңаа эвес деп билдинери чайлаш чок.

Барлык-Бажы дээр-ге база бир берге чер болгай. Оон кайы-даа талазы кончуг дуругларлыг, дээрде шаштыккан суургалар дег, баштары ак менгилерлиг, коопшалыг селемелер ышкаш кончуг кылаң шиш тайгаларың ында болгай. Улуг шык бажын-дан ыңай чоруптарга, аъттыг кижиле чоруур орук дээр-ге санныг, Барлыкты өрү алырга, Каргыже кирер Көге-Дава, Мерген деп

улус болур ужурлуг.

Оон мурнунда-ла ол ын-чаар чамдык черлерге таң-ныылдарны база-ла тургузуп каан чүве, ындыг болза-даа, боо-чепсек талазы-биле чегей болган ужурунда, олар чүгле ол чер чурттуг араттарның дузазы-биле үймээнчилерниң кайда чоруп турарын харагал-зап, ол дугайында Барында штаб черинге медээ чедирер хүлээлгени күүседип турганнар.

Ам штаб черинден он беш кижини үзүп шилээш, апрель айның ортан үезинде аъткарып үндүргөн. Оларның боо-чепсээ мүн-не чүгээр, чамдыктары ланчы бооларлыг, хөй нуруу-зу чаңгыс адар барданнарлыг, аңчы эрлер оларның аразын-да: Барлыктың Ак-Хем чурттуг аңчы чакшагар Ортаа Шыра-

ИММУНИТЕТКЕ ХОВАР БҮДҮМЕЛДИ ДИЛЭЭР

Эртем депшилгелиг аргаларны азы генетиктиг технологияларга даянып, а кижиде — чаа коронабүрүстен ховар бүдүмелди дилээр.

Бо хүнде чоннуң үрде манааны — кол шиит-пирде чоокшулап келген. Бирээде, идегелдиг күш болур камгалап системазы азы иммунитетти ам-на шинчилээр. Ийиде, орта эртемде бурунгаар генетиктиг аргаларны ажыглаар.

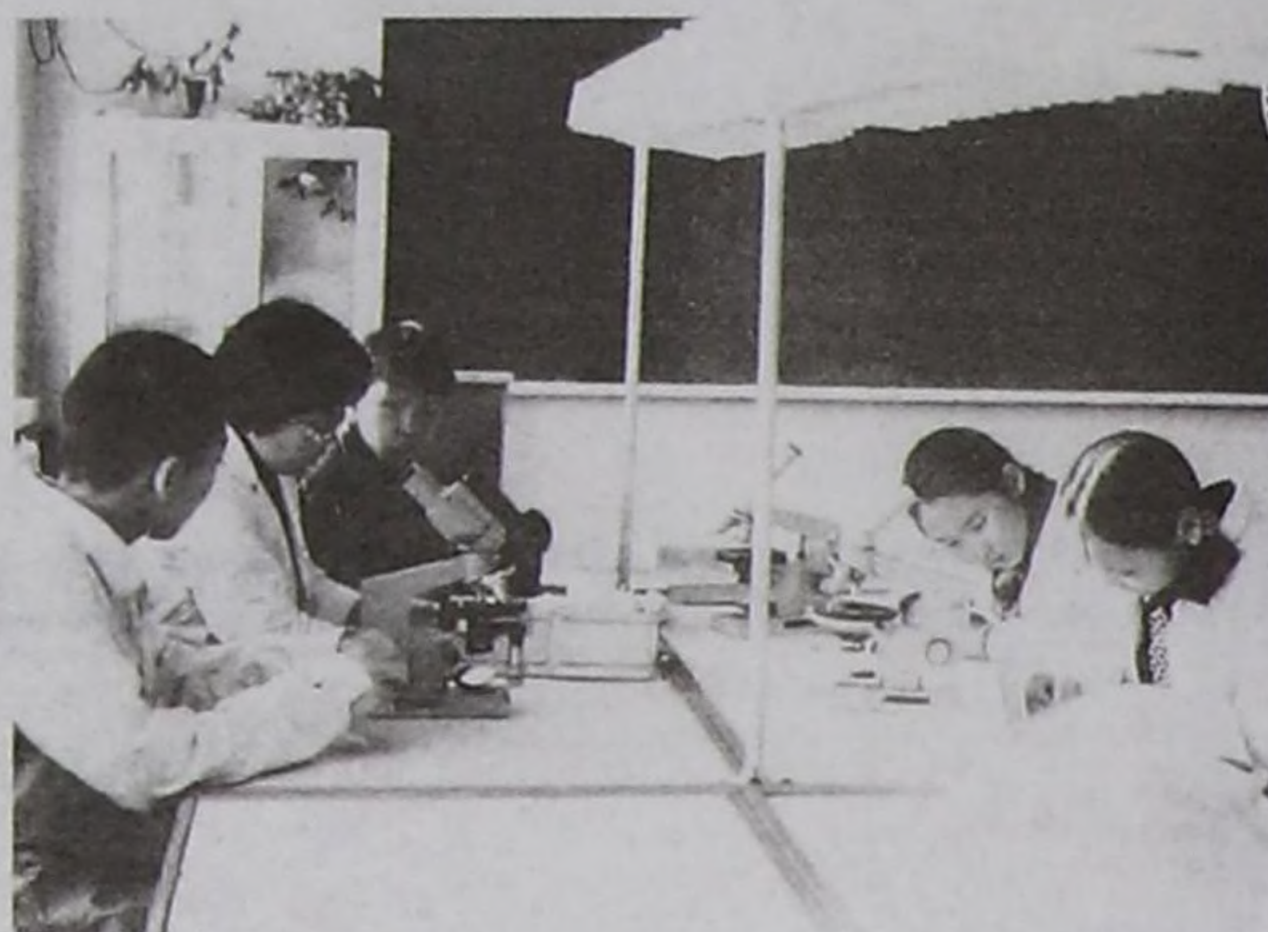
Бир-ле дугаар Москва хоорайда үжен лабора-торияны дерээн. Чонда - "үш бөлүктөргө" даяныр.

Эртемденнер "бирги" (аарыгдан сегээн чон), "ийги" (чаа коронабүрүс көстүр) болгаш "үшкү бөлүккө" (бот олуттардан азы бажында саадаан

төлээр) таваржыр. Удавас бо сөөлгүзү ниити-лелче эглир апар.

Бо хүн шинчилелдерге хары угда он муң кижиле келгеннер. Чалалгалыг деткимчеже чеден муң кижилер келирлер. Олардан амдыгаа иммуни-тетке ховар болур иммуноглобулин G «джи» - бүдүмелди дилээр.

Генетика - генофонд (салгал-дамчыыр бүдүмелдер курлавыры) эртеми. Баштай-ла кижиле-бүрүзү генетиктиг кодтан (чемнерде дег-шифр) тургустунган. Шинчилелдерде мос-квачылар аразында чаңгыс чер-чурттуглары-выс таварышкан бе... Бүгү чонувуска чедиш-киннерни күзээлиңер.

Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнеринин доктору.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

Акция 2020 чылдың
2-ги чартык чылында

457руб

РЕДАКЦИЯ ТАВАРЫШТЫР

400руб

**СЕН БАЗА
ЧАГЫТТЫРЫП АЛ!**

Акцияның хуусаалары: 2020 чылдың май 12-ден 31-ге чедир.
Солунну редакция таварыштыр чагыдып алган чагыдыкчыларга өртээ.
Тодаргай медээни дараазында адреске келгеш, билип ал болур:
Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, өрээл 309 база ТР-ниң
кожуннарында хөй ажылдыг төлтеринден (МФЦ).

ДОСТАВКА

TRBIS cake

8-905-920-59-53 **цех**
8-905-920-40-40 **кафе**

ул. Дружбы, 37а
ИП УМАНОВСКАЯ НАТАЛЬЯ СЕРГЕЕВНА
ОГРН 31817190000079

**УВАЖАЕМЫЕ ЖИТЕЛИ
г.КЫЗЫЛА и респ.ТЫВА
МАГАЗИН «ВИЛАДА»
РАБОТАЕТ
В ОНЛАЙН РЕЖИМЕ!**

**ПО ВОПРОСАМ ЗАКАЗА,
ДОСТАВКИ И ВЫДАЧИ
ТОВАРА**

ЗВОНИТЕ по тел:

+7 (923)265-22-55

@ts.vilada

ИП Сулейманов Илгам Ханлар-оглы ОГРН 31817190000079

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о возможном предоставлении земельного участка в аренду, из категории земель сельскохозяйственного назначения, разрешенное использование - для ведения личного подсобного хозяйства.

Месторасположение - Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко Кислые озера, с кадастровым номером 17:08:1101003:146, общей площадью 25000 кв.м.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных и имущественных отношений Салчак Д.К.

Вайберде
«Малчыннарның
сүмелери» бөлүктөн

Интернет четкизинде
чонга ажыктыг бөлүк-
терниң бирээзи бо болуп
турар. Мында колдуунда-
ла амыдыралчы айты-
рыглар, арга-сүме би-
жип турары ажыктыг. Бо
бөлүктөн каш-ла чижекте
парладыыс.

Өшкү дүгүн эки өртөккө
кайда хүлээп ап турар ирги?

• Кызылда өшкү дүгүн
хүлээп ап турар адреси, Куз-
нецов кудумчузу, бажың 49а.

• Чадаанада 270 акшада
хүлээп ап турар чорду.

• Чадаана хоорайның Кома-
рова 1-де Дус-Даг дузун хүлээп
ап турар.

• Эттеп каан хураган алгы
кежи садып турар улус бар
ирги бе, эттевээн-даа болза
ажырбас.

• Суугу садып тур мен,
өртээ 6000 акша.

Сүмеден кадып көрүнерем,
инек, молдургалар саргылай
берген, чүнү канчаар болза
эки ирги?

• Креолин азы диазонин
чаап каарга, саргылар боттары
дүжүп каар чорду.

Ангор анай өртээ кайы
хире боор ирги, бо чылгы?

• 2,5 муң боор оң.

Чаа төрөөн инектиң эми
ыжык, чүнү канчалза экил?

• Камфорное масло чаар,
оон нугушкун кылыр.

Мал-маганның чонга ажык-
тыг сүмелерни бо бөлүктөн
билип алырга артык эвес.

БУРГАН ЧУРТУ СҮТ-ЛЕ-ХӨЛҮМ

Сөзү: Черлиг-оол Кууларны. Аялгасы: Александр Ооржакты.

Өй-тап

Em B7 Em

Ар - тыш, шал - лок - ай - ды - зап - бээр -

Em D7 G

А - гаа - рың - ны - ты - нып - ос - түм. -

Em Am

Аң - гыр, - кас - ты - ө - лей - лээн - дег,

G каталтаары B7 Em

А - вам ыш - каш - эр - гим - Сүт - Хөл. -

G тондурери B7 Em

// Бур - ган - чур - ту - Сүт - ле - Хө - лүм.

Артыш, шаанак айдызап бээр
Агаарыңны тынып өстүм.
Аңгы, касты өпейлээн дег,
Авам ышкаш эргим Сүт-Хөл.

Эртен эрте алдын херел
Эриг чалгыын угулзалаан,
Эң-не чылыг авам холу
Эргелеткен ышкаш Сүт-Хөл.

Сериин салгын эриң дургаар
Чечээң сүзүп ойнап өстүм.
Сеткил ханар арыг аккыр
Черим каазы — авам Сүт-Хөл.

Бурун шагның тоолчузу
Буурап төнмээн төрөөн чонум.
Булут-биле богааланган
Бурган чурту Сүт-ле-Хөлүм.

COVID-19 ТЫВАДА МАЙ 20-ДЕ

Аараан кижилер саны 451.

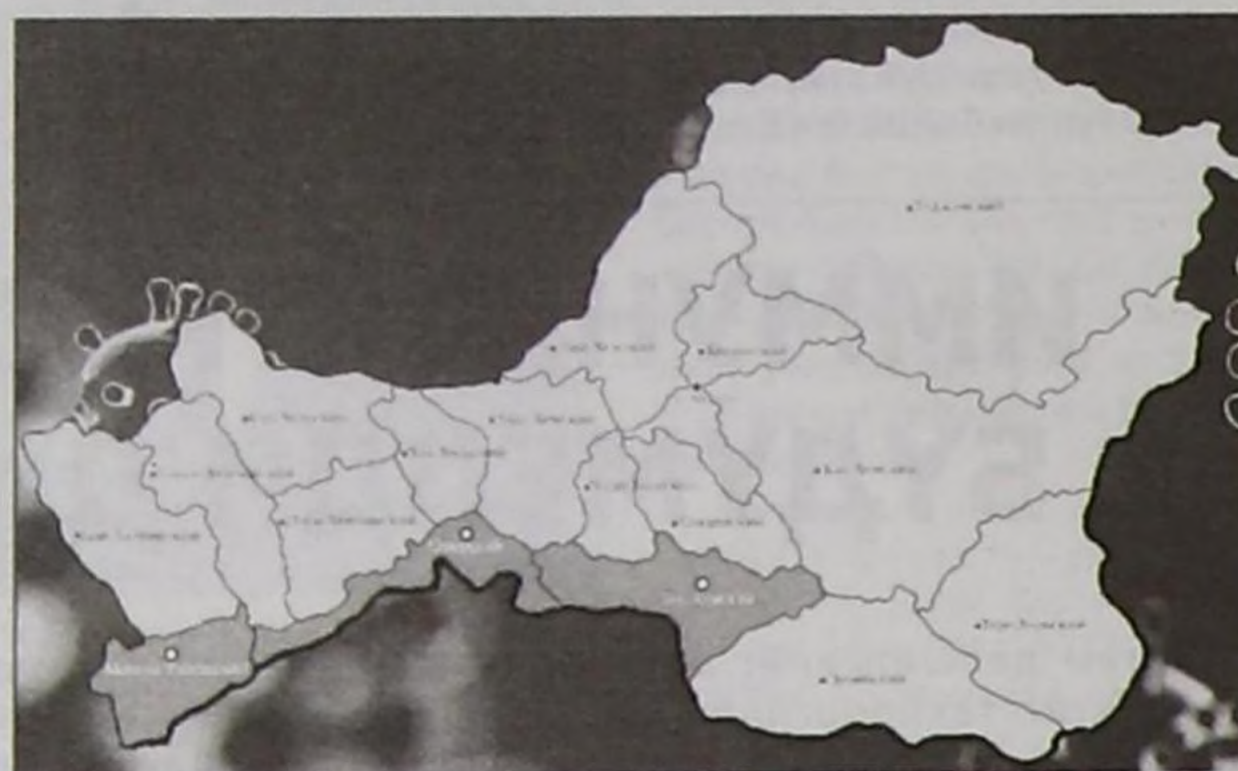
Сегий берген кижилер — 62.

Чаа аараан кижилер — 44.

Кислородта коштунган аарыг кижилер — 15.

Мөңгүн-Тайга кожуун — 3.

Өвүр кожуун карантинде.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10149 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О.
Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.20.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.